

СОДРЖИНА

01	Анализа на заедничкото минато преку мултиперспективен пристап САНЈА РАДОВИЧ	1-5
02	Значењето на изучувањето контроверзни прашања на часовите по историја ИГОР РАДУЛОВИЧ	6-9
03	Разбирање на колективната траума АНА МИРКОВИЧ	10-15
04	Емоции, идентитет и конструирање на конфликтот РАДОЕ ЦЕРОВИЧ	16-20
05	Препознавање на манипулацијата со минатото во медиумите – уста полна со минато ВЛАДАН МИЧУНОВИЧ	21-26
06	Кликање на минатото: Како историјата се обликува за дигиталната ера ЕНЕС ПУЧУРИЦА	27-30

Подгорица
2026.

СОДРЖИНА

01	Анализа на заедничкото минато преку мултиперспективен пристап САНЈА РАДОВИЧ	1-5
02	Значењето на изучувањето контроверзни прашања на часовите по историја ИГОР РАДУЛОВИЧ	6-9
03	Разбирање на колективната траума АНА МИРКОВИЧ	10-15
04	Емоции, идентитет и конструирање на конфликтот РАДОЕ ЦЕРОВИЧ	16-20
05	Препознавање на манипулацијата со минатото во медиумите – уста полна со минато ВЛАДАН МИЧУНОВИЧ	21-26
06	Кликање на минатото: Како историјата се обликува за дигиталната ера ЕНЕС ПУЧУРИЦА	26-29

АНАЛИЗА НА ЗАЕДНИЧКОТО МИНАТО ПРЕКУ МУЛТИПЕРСПЕКТИВЕН ПРИСТАП

Сања Радовиќ е историчарка и проектна асистентка во ЈХП. Има докторирано на Филозофскиот факултет при Универзитетот во Белград. Нејзината научна работа се фокусира на Студената војна, дипломатската историја, историјата на Југославија и глобалните општествени феномени од 20 век. Поседува богато искуство во наставата на сите образовни нивоа. Моментално е фокусирана на предизвиците во наставата по историја во дигиталната ера, особено на тоа како технологијата и иновативните наставни практики можат да се интегрираат во историското образование, со акцент на мултиперспективноста.

Веројатно досега не сте се сретнале со концептот на мултиперспективност; наместо тоа, историјата ви била претставувана на едностран и линеарен начин, исклучиво од перспектива на една единствена нација – вашата. Учебниците по историја имаат тенденција да ги поедноставуваат историските настани, најчесто нудејќи еднострани толкувања и објаснувања. Меѓутоа, дали една сложена историска реалност може навистина да се разбере ако се набљудува исклучиво од една перспектива, без да се земат предвид гледиштата на другите? Во познатиот филм Рашомон (1950) на јапонскиот режисер Акира Куросава, проблемот кој го разгледуваме во овој текст е уметнички прикажан: еден настан (во овој случај, злосторство) несомнено се случил, но сепак ни се претставени четири различни верзии од перспектива на сведоците. Не можеме целосно да ѝ веруваме на ниту една приказна, бидејќи секоја изгледа подеднакво уверлива. Ситуацијата е слична и во историјата. Иако одредени факти се неоспорни – на пример, дека се случила војна, дека

некој бил убиен или дека бил потпишан договор – нивното значење и нивните причини можат да се толкуваат на различни начини, не од злонамерност, туку затоа што носат различни последици за нашите животи. Оттука, причините и значењето на историските настани често се сфаќаат различно во зависност од гледната точка од која се испитуваат. Покрај тоа, секој од нас има морални и вредносни судови кои ја обликуваат нашата перспектива, заедно со различните лични искуства и општествените услови во кои живееме – фактори кои неизбежно влијаат и го ограничуваат нашето разбирање. Кога ги користиме нашата нација или религија како примарна референтна точка, нашата перспектива често станува потесна, бидејќи сме предиспонирани да ги толкуваме настаните низ призмата на перципираните интереси на нашата заедница. Меѓутоа, знаеме дека историјата е многу посложена отколку што може да опфати кое било еднострано толкување. Историјата е мозаик од различни перспективи, и на секоја

мора да ѝ се даде сопствен, посебен глас. За да излеземе од оваа затворена позиција, мораме да ги разградиме менталните пејзажи на нашите сопствени светови – конструирани во нашите умови – и отворено да се вклучиме во перспективите на другите. Да разгледаме сега што се случува кога мултиперспективноста е целосно исклучена и кога историската слика е намерно искривена.

Распадот на минатото: Како соседите станаа непријатели

На територијата на Југославија, некогашната заедничка држава, со децении живеела народи кои делеа заедничка историја, јазик и култура – сè до почетокот на 1990-тите години, кога започна процесот на редефинирање не само на сегашноста, туку и на минатото. Со распадот на заедничката држава, не само што се срушија политичките, економските и социјалните темели, туку се срушија и заедничките рамки преку кои се разбираа историјата и историските факти.

Замислете една голема куќа во која со децении живееле неколку семејства. Тие делеле заеднички двор, работеле заедно, твореле заедно и ги славеле заедничките празници. Но, еден ден, почнале да се појавуваат поделби – некои станари одлучиле еднострано да присвојат делови од куќата без да ги прашаат другите како се чувствуваат во врска со тоа. Преку ноќ, куќата и дворот биле поделени според „историски граници“. Некои насилно присвоиле одредени простории, други ги избркале. Трета група, пак, не сакала никаде да оди.

За да биде можна ваква трансформација, пропагандата –

– втемелена на историски фалсификати и измислени наративи – мораше да ги претвори довчерашните сонародници во историски непријатели.

Самата историја не се промени; се промени начинот на кој таа беше перципирана. Првиот чекор во препишувањето на историјата беше да се потиснат гласовите на другите и да им се одземе легитимитетот и значењето. Последицата беше појава на спротивставени историски „вистини“ и засилување на навидум непомирливите разлики меѓу различните народи. Една перспектива – перспективата на сопствената нација, за која се претпоставува дека е секогаш во право – стана единствената правилна и дозволена.

Така, во 1990-тите, „нашата“ страна секогаш беше прикажувана како жртва, додека „другиот“ беше претставен како злосторник. Немаше ништо помеѓу; светот беше сведен на бинарна логика. Ова не беше случајно, бидејќи само на тој начин – преку ексклузивност која не дозволуваше преиспитување – можеше да се постигне посакуваниот ефект: мобилизација на луѓето околу идејата за омраза кон другите.

Кога изучувате историја, често ќе забележите дека не само што наративот на една нација се претставува како единствен можен, туку се негираат и разликите внатре во самата таа нација. Како резултат на тоа, се величаат повиците за национално единство („сите како еден“), како сите да размислуваат исто или да се стремат кон сосема иста цел. Нема простор за поинакви гласови; напротив, несогласувањето се врамува како проблем, а оние кои го преиспитуваат доминантниот наратив

се прикажуваат како отпадници бидејќи ја нарушуваат монолитната слика – дека сите го сакаат истото.

Но, дали е реално, возможно, па дури и неопходно сите да размислуваат на ист начин? Секогаш поставувајте си го ова прашање кога чувствувате дека сте под притисок да прифатите став обликуван од пропагандата, чија цел е да создаде илузија дека не постои алтернатива.

Мултиперспективноста на дело: Мобилизација наспроти отпор

Да разгледаме сега како мултиперспективноста може да се примени на еден едноставен пример: војната. Лекциите по историја често ја величаат војната и повикот за одбрана на татковината, додека ги изоставуваат индивидуалните судбини од пошироката слика. Заминувањето во војна често се претставува како подразбирлива должност, а не како личен избор. Наративите за оние кои одбиваат да учествуваат се прикажуваат во негативно светло, а таквите поединци често се жигосани како предавници.

Меѓутоа, зошто претставува проблем ако некој не сака да оди во војна? На пример, што ако еден млад човек сака да студира, друг веќе има семејство и деца и не сака да загине во војна, а трет има стари родители за кои мора да се грижи и кои не сакаат да го изгубат својот син единец?

Мултиперспективноста во историјата не значи само различни национални перспективи, туку и разни легитимни и различни ставови кои се спротивставуваат на единствениот доминантен (пропагандистички) наратив кој бара униформно и

и едногласно усогласување.

За да разбереме како изгледа ова, да го разгледаме следниот пример. Ќе анализираме различни перспективи за разни животни избори и начинот на кој историјата ги третира.

Замислете дека нема интернет и нема мобилни телефони. Ги имате само вечерните вести на ТВ и приказните од вашата непосредна околина. Добивате еднострани информации за тоа што навистина се случува во војната. Владее пропаганда, која тврди дека „нашиот народ“ е загрозен и дека мораме да ги браниме нашите сопствени „огништа“ и „слабите и немоќните“. Општествениот притисок да се оди во војна расте, а ситуацијата се претставува како да нема избор. Сите мажи мораат да одат во војна.

- Ако имате само еден единствен извор на информации кој ги дефинира „патриотизмот“ и „мажественоста“ на специфичен начин, колку простор преостанува за поинаков став?
- Дали одењето во војна е секогаш прашање на избор, или може да биде и прашање на инерција — „сите одат, па морам и јас“?

Сега, да замислиме некого кој заминал во војна, без разлика дали од лична желба или од чувство на должност. Наскоро сфаќа дека не сака да учествува во војната, во убивањето цивили и уништувањето на градовите, и одлучува да дезертира и да се врати дома.

- Дали одлуката да не пукате во довчерашните соседи е чин на предавство, или чин на лична храброст и морален интегритет?

Сега замислете неког кој одбива да оди во војна уште од самиот почеток, зазема јасен антивоен став и јавно се залага против конфликтот, повикувајќи ги другите да одбијат да носат униформа и пушка.

- Како државата и општеството ги перципираат таквите поединци?
- Дали тие можат јавно да ги изразат овие ставови без пречки или казни?

Нашата цел, според тоа, е да ги доведеме различните перспективи во дијалог. Не се обидуваме да одредиме кој постапил подобро, кој бил во право, кој е „херој“, а кој „предавник“; тоа се пропагандистички категории кои ја замаглуваат сложеноста на обичните животи и реалните човечки судбини. Сепак, кога се пишуваат учебниците по историја, во нив често е вграден јасен став: војната е оправдана, а оние кои имале поинакво мислење се избришани од наративот.

Ако ја набљудуваме војната исклучиво низ призмата на оние кои се бореле меѓу себе, добиваме искривена слика во која насилството изгледа како единствен легитимен одговор на општествените кризи и политичките конфликти.

Меѓутоа, со примена на мултиперспективноста, признаваме дека и оние кои дезертирале или протестираше се дел од историскиот пејзаж – другата страна на паричката. Нивниот избор може да се сфати како активно одбивање да се учествува во уништувањето како на сопственото, така и на туѓото општество.

Историјата нè учи што се случило; мултиперспективноста нè учи да разбереме зошто луѓето донеле различни одлуки – и дека овие одлуки, кога се темелат на морално

делување и почитување на човечкиот живот, поседуваат сопствен историски легитимитет.

Тие не се насочени против други луѓе. Само на овој начин – преку сеопфатно испитување на сложената историска реалност – можеме целосно да разбереме што се случило и, што е уште поважно, како да спречиме повторување на слични настани.

Историјата ја избираат победниците

Зошто мултиперспективност?

Претходниот пример покажува колку е слоевитата историјата и колку е тешко да се извлечат едноставни заклучоци, особено во ситуации кога ни недостасуваат доволно знаење и докази. Запрашајте се: колку често сте се среќавале со приказни и искуства во учебниците по историја на луѓе кои не се вклопувале во доминантните наративи? Ова не важи само за војните, туку и за други историски епизоди.

Колку често сте ги слушнале гласовите на жените, мајките, децата, постарите лица, како и на припадниците на етничките, верските, сексуалните и други малцински групи? Понекогаш изгледа како цели групи луѓе да не постоеле во одредени историски епохи. Сепак, реалноста не е дека тие биле отсутни, туку дека историјата не им дала глас.

Една од причините за отсуството на повеќегласност во историјата лежи во оскудноста на историските извори: често не се сметало за важно да се забележат искуствата на поединците и групите кои не учествувале подеднакво во јавниот живот и кои немале политичка или економска моќ. Во некои случаи, гласовите на

одредени групи биле намерно и систематски бришени со цел да се одржи едностран наратив.

Накратко, историјата е селектирана меморија. Често сте ја слушале изреката дека историјата ја пишуваат победниците, но поточно би било да се каже дека историјата ја избираат победниците. Тие одлучуваат што ќе остане во официјалните записи. Сепак, за нас како историчари, сè уште постои обемен материјал надвор од тие официјални верзии – материјал кој ни овозможува да ги реконструираме замолчените гласови и да му ја вратиме сложеноста на минатото. Ова особено важи за модерната ера, во која постои изобилство на историски извори, што оневозможува едностраните наративи да се контролираат на начинот на кој тоа било возможно во претходните епохи. Признавањето на различните перспективи не значи отворање на вратата за релативизација на историјата – не може секој да го полага правото на сопствена „вистина“. Историската вистина се темели на проверливи факти; сепак, последиците од различните историски настани можат да варираат кај различни групи на луѓе. Историските факти мора да се почитуваат — не само оние кои ни се допаѓаат, туку сите. Ако некој ја презентира историската вистина потпирајќи се само на ограничена количина докази, тоа е јасен знак дека се впуштил во фалсификување на историските настани со цел да ги прилагоди на сопственото толкување на реалноста.

Замката на едноставноста: Зошто „премногу јасното“ може да биде опасно

Најважното нешто што можете да го извлечете по читањето на овој водич е навиката на постојано преиспитување — особено во ситуации каде што работите изгледаат премногу јасни. Ако на прв поглед сè изгледа јасно и логично, и не чувствувате дека можеби постои нешто повеќе во приказната, тоа обично е сигнал дека премногу поедноставената верзија е намерно претставена со цел да се прикријат далеку поважни прашања. Ако се вратиме во 1990-тите (и на слични конфликти), вистинското прашање никогаш не е „Кој е во право?“, туку:

- Како „другите“ го перципираат овој настан?
- Зошто таа перспектива им е важна?
- Како манипулацијата со минатото ја обликува мојата сегашна реакција кон нив?

Само преку анализа на нашето заедничко минато од повеќе агли можеме да спречиме тоа повторно да стане оружје во иднина.

ИГОР РАДУЛОВИЌ

ЗНАЧЕЊЕТО НА ИЗУЧУВАЊЕТО КОНТРОВЕРЗНИ ПРАШАЊА НА ЧАСОВИТЕ ПО ИСТОРИЈА

Игор Радуловиќ е професор по историја со повеќе од десет години искуство, вклучувајќи четири години (2021–2025) во Меѓународното училиште Харлем (Холандија). Од 2016 година, тој е активно вклучен во проекти за транзициска правда и справување со наследството од војната. Тој е коавтор на наградуваниот проект „Учење историја што сè уште не е историја“ (Learning History that is not yet History - Global Pluralism Award 2019) и има придонесено во развојот на бројни прирачници и публикации за наставата по историја поврзани со конфликтите од 1990-тите, антивоените движења, воените злосторства и социјално-емоционалното учење. Тој останува посветен на иновативната настава по историја насочена кон помирување.

Дали некогаш сте се запрашале зошто одредени историски теми и денес предизвикуваат силни емоции, дебати, па дури и поделби? Наследството од минатото и неговото влијание врз сегашноста во голема мера одредуваат како историските настани се перципираат денес. Поради ова, многу од овие теми носат силна емоционална димензија и често се препознаваат како контроверзни во историското образование. Тоа се прашања кои предизвикуваат интензивни чувства и ја отвораат вратата за различни, често спротивставени толкувања во општеството.

Пример за тема која и денес се перципира како контроверзна и има пошироки импликации е колонијалното минато на многу европски земји. Оваа тема останува извор на дебата, најчесто фокусирана на тоа дали колонијализмот треба да се гледа како период на забрзан економски и културен развој за колонизираните области, или како време кога овие области биле подложени на насилство

и експлоатација. Дискусиите за отстранување на спомениците на колонијалните личности, како и промените во содржината на учебниците, покажуваат дека колонијализмот не е само тема од минатото, туку прашање кое сè уште предизвикува силни емоции и длабоки несогласувања денес.

Иако концептот на контроверзни теми може да се однесува на широк спектар на содржини, секое општество има одредени историски прашања кои се особено чувствителни и јасно препознаени како контроверзни.

Обликување на системите на вредности

Има многу примери за контроверзни историски теми, бидејќи живеаме во свет каде што дебатите за минатото се постојано присутни во јавната сфера. Историјата не се изучува само за да се разбере што некогаш се случило, туку и за подобро да се разбере општеството во кое живеаме денес.

Токму поради оваа причина, училишната по историја треба да биде простор каде што за ваквите теми се дискутира отворено и промислено, наместо место каде што тие се избегнуваат.

Студиите на истражувачите од Универзитетот Стенфорд укажуваат дека сите земји имаат периоди на таканаречена „тешка историја“, чии одгласи силно се чувствуваат во сегашноста и откриваат длабоки несогласувања во однос на колективниот идентитет и вредности. Младите кои доаѓаат во контакт со овие теми мора да бидат свесни дека различните толкувања на минатите настани не укажуваат на недостатоците на одредено општество, туку само ја илустрираат неговата сложеност.

Еден пример кој може да помогне во разбирањето на ваквите спорови е историјата на Северна Ирска, каде што со децении длабоко вкоренетите конфликти помеѓу различни заедници ги обликувале општествените односи, перцепцијата за идентитетот и политичката ситуација. Различните сеќавања на истите настани довеле до долготрајни поделби кои се видливи и денес. Овој пример покажува како историјата може да влијае врз системите на вредности на едно општество и зошто справувањето со неа често е чувствително, но неопходно.

За територијата на поранешна Југославија, пример со значително поголема релевантност се војните што се случиле во тој регион во текот на 1990-тите. Овој период силно влијае врз животите на генерациите кои денес растат во овој регион, бидејќи е присутен преку семејните приказни, медиумите, јавниот дискурс и

секојдневните разговори. Затоа, се смета за една од најконтроверзните и најчувствителните теми во историското образование.

Различните толкувања на настаните од овој период често предизвикуваат несогласувања, но истовремено отвораат простор за подлабоко разбирање на минатото и неговото влијание врз сегашноста. Неговата сложеност и чувствителност дополнително се потврдуваат со резултатите од студијата од 2017 година спроведена меѓу наставниците од Западен Балкан, каде што наставниците по историја од Босна и Херцеговина, Црна Гора и Србија јасно изјавуваат дека ова е најтешката тема за предавање.

Додека размислувате за овие примери, корисно е да си поставите неколку прашања:

- Зошто истите историски настани се толкуваат различно?
- Како медиумите, семејните наративи и вашата околина влијаат врз вашето разбирање на минатото?
- На кои начини историјата ги обликува вредностите и ставовите кои денес ги сметаме за важни?
- Дали избегнувањето на „тешките“ теми придонесува за подобро разбирање на минатото, или остава простор за недоразбирања и предрасуди?

Преку овој пристап кон контроверзните историски теми, ќе се збогатите со алатки кои ќе ви помогнат подобро да го разберете општеството во кое живеете, како и оние околу вас, и со тоа ќе станете свесни за вашата улога во еден свет кој копнее по разбирање и помирување.

Контроверзни теми во посконфликтните општества

Конфликтите од 1990-тите на територијата на поранешна Југославија и денес предизвикуваат силни контроверзии и различни толкувања, иако војните завршија пред неколку децении. Една од причините зошто овој период е сè уште силно присутен во јавната сфера е фактот што неговите последици не останаа во минатото, туку се видливи во секојдневниот живот, особено преку искуствата на миграција, раселување и губење на домот.

Многумина од вас кои го читаат ова растат во средини директно обликувани од овие миграции. Неизбежно е барем еднаш во животот да сте се сретнале со приказна за заминување, бегалство или враќање. Токму овие разлики во искуствата влијаат врз тоа како војните од 1990-тите се паметат, толкуваат и како се зборува за нив.

Миграциите што следеа за време на војните во 1990-тите беа меѓу најголемите во Европа од Втората светска војна. Милиони луѓе беа раселени, а нивните судбини станаа дел од пошироката слика на едно посконфликтно општество. Меѓународните институции, како што се Меѓународниот кривичен трибунал за поранешна Југославија (МКТЈ) и неговиот правен наследник, Меѓународниот резидуален механизам за кривични трибунали (МРМКТ), се занимаваа конкретно со овој период, настојувајќи да ги утврдат фактите за воените злосторства, одговорноста и страдањата на цивилите. Сепак, и покрај судските пресуди и архивите, различни толкувања на минатото сè уште постојат.

Судбините на луѓето кои мигрирале во овој период биле полни со несигурност. Нивните лични сведоштва ни даваат увид во сложеноста на ситуацијата во која се нашле: „Целиот мој живот го поминав селејќи се од едно место на друго... конечно, живееме во нашите сопствени четири зида, без страв дека некој ќе дојде еден ден и ќе ни каже дека мора да си замине. Сега можеме да спиеме во мир.“ Во овие неколку реченици, можеме да научиме повеќе за овој период отколку во учебниците кои ја обработуваат оваа тема на крајно несоодветен начин. Мора секогаш да имате на ум дека контроверзиите не произлегуваат само од непознавањето на фактите, туку и од начинот на кој минатото е поврзано со личните искуства, идентитетот и чувството на припадност. Кога размислувате за војните од 1990-тите во контекст на миграциите, корисно е да си поставите неколку прашања:

- Како миграциите и раселувањето влијаат врз начинот на кој луѓето ја паметат војната и зборуваат за неа?
- Зошто иста судска пресуда или историски факт може да се доживее сосема различно во различни заедници?
- Како семејните приказни за заминување, загуба или враќање ги обликуваат ставовите на младите денес?
- Можеме ли да повлечеме паралела помеѓу миграциите од 1990-тите и современите миграции во светот денес?

Од апстракција до разбирање

Живееме во свет кој, за жал, сè уште е обележан со конфликти, принудни миграции и бегалски кризи.

Разбирањето на војните од 1990-тите низ призмата на миграцијата помага оваа тема да се разгледува не само како дел од локалната или регионалната историја, туку и како дел од поширокото глобално искуство. На овој начин, контроверзните теми престануваат да бидат далечни и апстрактни, и стануваат клуч за разбирање на современиот свет и сопствената улога во него.

Секако, за да имате можност да ја надминете апстракцијата на контроверзните теми, мора да бидете свесни за предизвиците, но и за можностите што ви се нудат. Пред сè, многу е важно да имате контакт со примарни извори. Работењето со примарни извори е непроценливо, бидејќи ви дава директен увид во настаните и искуствата на луѓето. Архивата обезбедена од MKTJ и MPMKT нуди мноштво фотографии, документи и лични сведоштва, кои можат да бидат ваша почетна точка во овој процес.

Доколку сте во можност да стапите во контакт со луѓе кои можат да ви ги претстават своите лични искуства, тогаш имате дополнителен извор на информации кој можете да го искористите. Се разбира, апсолутно не смеете, како што беше споменато во претходното поглавје, да заборавите на мултиперспективноста, бидејќи историските настани мораме да ги гледаме од повеќе агли.

Секако, дискусиите и дебатите со врсниците, притоа почитувајќи ги различните гледишта, можат да бидат уште еден корисен метод кој ќе помогне контроверзните теми да не

останат апстрактни и да не нè ограничуваат. Се разбира, не можеме да го постигнеме ова доколку не сме подготвени за саморефлексија, бидејќи сите ние мораме да ги препознаеме предрасудите што ги носиме во себе за да можеме да ги разбереме другите.

Од училиницата до реалноста
Контроверзните теми не се резервирани само за работа во училиница. Младите, кои се постојано под влијание на социјалните мрежи и медиумите, секојдневно се изложени на различни толкувања на минатото. Затоа, од суштинско значење е кај младите да се развие способноста критички и одговорно да се соочуваат со контроверзиите.

Така, проактивниот пристап во справувањето со историските контроверзии не треба да биде исклучок, туку правило. Младите треба постојано да ги преиспитуваат сопствените ставови, како и ставовите на луѓето околу нив. Фактите мора да се разликуваат од толкувањата, а емоциите мора да се признаат. Никогаш не постои само една перспектива, па едностраното размислување не води никаде. И конечно, сите ние заедно мораме да негуваме култура на дијалог. Мораме да бидеме свесни дека постојат различни мислења и дека мораме да ги сослушаме. Тоа не значи дека се откажуваме од сопствените ставови и мислења; напротив, тоа покажува подготвеност за учење и зрелост да прифатиме дека сложеното минато не нуди едноставни одговори и дека разбирањето бара отвореност и одговорност. На овој начин, контроверзните теми престануваат да бидат извор на поделба и непријатност, и стануваат можност за соработка и заеднички напредок.

РАЗБИРАЊЕ НА КОЛЕКТИВНАТА ТРАУМА

Ана Мирковиќ е професорка на Катедрата за психологија при Факултетот за организациски студии „Едука“ и коосновачка на Институтот за дигитални комуникации, каде што предава стратегија, планирање и комуникација. Значаен дел од нејзината професионална работа е посветен на едукацијата на децата и родителите, со фокус на поттикнување отворена и конструктивна комуникација. Учесуваше во создавањето на Прирачникот за медиумска, информациска и дигитална писменост, наменет за деца, родители, вработени во предуниверзитетското образование и во бизнис-секторот.

Дали понекогаш се чувствувате како да живеете во постојана тензија, дека постарите луѓе се често нервозни, несигурни, незгодни и дека често ви ја пренесуваат оваа состојба? Дали некогаш ви се случило да присуствувате на семејна слава, сите се познаваат, мило им е што се гледаат, отвораат разни теми — се зборува за училиште, работа, цени, спорт, планови за летото. И тогаш некој ќе ја спомене политиката, како било некогаш, војната и санкциите, кој е виновен за сè, и без кого сè ќе било поинаку. Наеднаш, атмосферата се менува. Тонот станува поостар, пораките се погласни, некој се повлекува и молчи, некој нервозно се смее, а некој почнува да зборува со голема страст, како сето тоа да се случува повторно. Можеби сте забележале дека истите теми постојано се враќаат. Истите настани, истите имиња, истите поделби. Дури и фактот дека не сте биле родени во тоа време не го намалува чувството дека оваа приказна ве допира на некој чуден и необјаснив начин. Во такви

моменти, многу млади луѓе чувствуваат непријатност, збунетост и потреба да се тргнат од разговорот, да се оддалечат од трpezата и да ја напуштат просторијата. Некои, од друга страна, чувствуваат притисок да имаат мислење иако не се сосема сигурни што мислат. Зошто ваквите дискусии се полни со емоции? Зошто луѓето толку брзо се вознемируваат? Зошто довербата е толку длабоко развиена, што изгледа како да може да исчезне во секој момент? Ако чувствувате дека носите товар што не можете точно да го именувате, не сте сами. Овој водич има за цел да ви помогне да го разберете феноменот кој го нарекуваме колективна траума — искуство што не му припаѓа само на поединецот, туку на цели општества и генерации. Војните, распадот на државата, бегалските кризи, загубите и продолжената несигурност не останаа во минатото. Тие се преселија во семејните разговори, медиумите, социјалните мрежи, образовните

програми и секојдневните ситуации. Целта на овој водич не е да ви каже што да мислите, туку да ви понуди алатки кои ќе ви помогнат да ги преиспитате приказните што ги слушате, да разберете што влијае на вашите ставови и посвесно да се однесувате кон минатото, сегашноста и она што секојдневно се претставува како „нормално“.

Како настанува колективната траума

Колективната траума настанува кога нешто тешко и болно ќе ѝ се случи на голема група луѓе истовремено — на цела земја или општество. Ова може да вклучува војни и вооружени конфликти, масовно насилство и репресија, големи социјални неправди и долготрајна политичка и економска нестабилност.

Во такви околности, луѓето го губат чувството на сигурност и доверба во другите, во институциите, па дури и во иднината. Дури и кога овие настани формално завршуваат, нивните последици често остануваат присутни со години.

Како траумата се пренесува на следните генерации?

Колективната траума не ги погодува само оние кои директно ја доживеале. Таа се пренесува и на помладите генерации преку семејните приказни, ставовите на возрасните, па дури и преку молкот — со оставање на очигледното некажано. Постојат теми за кои не се зборува затоа што се премногу болни и се сметаат за несоодветни за деца и млади. Оваа празнина во објаснувањата создава збунетост и чувство дека нешто важно останува скриено.

Начинот на кој минатото се претставува во училиштата исто така влијае врз искуството на колективната траума. Кога историјата се прикажува еднострано, без простор за прашања и различни перспективи, младите често добиваат впечаток дека постојат само „дозволени“ и социјално пожелни одговори. Наместо да поттикнува разбирање, ова создава страв од поставување прашања.

Медиумите и социјалните мрежи можат дополнително да го засилат чувството на несигурност. Насловите што поттикнуваат страв, гнев и поделби, како и постојаното навраќање на конфликтите, создаваат впечаток дека светот е постојано опасно место. Луѓето се навикнуваат на состојба на напнатост и на нови лоши вести.

Како колективната траума се гледа во секојдневниот живот?

Колективната траума се препознава и во секојдневните пораки кои често се повторуваат, на пример:

- „Молчи, тебе ти е подобро отколку што ни беше нас“
- „Не верувај никому“
- „Овде никогаш ништо нема да се промени“
- „Не може тоа така, историјата нè учи дека...“
- „Луѓето им се непријатели на други луѓе.“

Дали некогаш сте го слушнале сето ова? Овие реченици го обликуваат начинот на кој младите размислуваат за себе, за другите и за сопствената иднина.

Зошто е важно да ја разбереме?

Кога општеството не се соочува отворено со тешкото минато,

колективната траума останува присутна и ги менува формите. Таа влијае на односите меѓу луѓето, на формирањето ставови и на нивото на меѓусебна доверба. Разбирањето на овој процес ни помага да сфатиме дека многу стравови и несигурности не се лична мана, туку дел од пошироко општествено искуство.

Што претставува колективната траума на социјалните мрежи?

Феномените поврзани со колективните трауми се нешто што сите сме го виделе на социјалните мрежи барем еднаш, но дали некогаш сме застанале навистина да анализираме такво нешто? Ајде заедно да се соочиме со една колективна траума. На годишнината од НАТО бомбардирањето во 2025 година, на TikTok се појави видео со снимки од сирени, уништени згради и порака на која пишуваше „26 години, 24.03.“. Во рок од неколку часа се појавија повеќе од 500 коментари. Една група луѓе пишуваше: „Ова е злосторство што не смее да се заборава“, „Западот ни го направи сето ова“, „Правдата уште не е задоволена“. Друга група пишуваше коментари како: „Доста со враќање во минатото“, „Се прашувате ли зошто се случи ова?“, „Ова само шири омраза“. Многу брзо, тонот стана остар — навреди, омаловажување, сарказам, пцовки и грди зборови. Многумина пишуваа со големи букви, користеа лути емотикони и груби зборови. Разговорот престана да биде разговор и стана борба.

Ајде да го анализираме ова заедно сега:

1.Какви емоции гледате во коментарите? Погледнете што зборува

секоја страна. Забележувате ли гнев, тага, повреденост, чувство на неправда, страв? За да ви биде полесно — гневот најлесно се препознава во агресивните коментари; тагата во пораките кои зборуваат за загуби (лични и општествени); стравот во речениците кои предупредуваат дека истото би можело да се случи повторно, па дури и дека тоа е неизбежно бидејќи историјата се повторува, како што покажува бурната историја на Балканот.

2.Дали луѓето реагираат на објавата или на она што таа го претставува?

Видеото трае само околу 30 секунди, но реакциите траат долго и нивниот ефект е многу посилен од самата содржина на видеото. Јасно е дека луѓето не реагираат само на видеото, туку на сè што тоа симболизира — лични семејни спомени, приказни што ги слушнале од своите родители, чувство на неправда кон сопствениот народ и колективното искуство на земјата во која живеат или живееле. Со други зборови, реакцијата не е само на конкретната содржина, туку на значењето што луѓето ѝ го припишуваат.

3.Кои зборови постојано се повторуваат? Погледнете ги

коментарите на која било слична објава и обрнете внимание на поими како „правда“, „виновници“, „жртви“, „историја“, „вистина“, „ние“, „тие“. Овие зборови покажуваат дека дискусијата брзо се трансформира во приказна за идентитетот и припадноста кон групата, наместо само за факти. Во овој пример, и во слични примери со силен национален набој, многу брзо се формираат две страни. Некои се гледаат себеси како оние кои се сеќаваат и ја бранат вистината, залагајќи се за правда, додека други се

гледаат себеси како оние кои веруваат дека сè било заслужено, дека одговорноста, па дури и вината, мора да се прифатат. Оваа поделба е типичен знак за колективна траума — светот се гледа преку конфликт, наместо преку други, понијансирани бои.

4. Како би реагирале вие? Дали некогаш сте наишле на ваква објава на TikTok или Instagram? Како се однесувате во овие ситуации? Дали би ставиле лајк, би коментирале, би влегле во дебата или едноставно би го прескокнале таквото видео? Одговорете си ги овие прашања искрено:

- Дали темата лично ве засега?
- Дали имате желба да ја „исправите неправдата“?
- Дали прескокнувате такви содржини затоа што сте личност која избегнува конфликти?

Овој пример покажува како социјалните мрежи често стануваат место каде што колективната траума испливува на површина. Целта на оваа вежба не е да се одлучи кој е во право, туку да се забележи како емоциите брзо нè обземаат, како ситуацијата ескалира брзо, колку лесно луѓето се поларизираат и колку лесно можеме да реагираме автоматски, без размислување или подлабока анализа. Кога ќе го препознаеме ова, го правиме првиот чекор кон посвесно и поодговорно учество во јавните разговори.

Што се крие зад реакциите?

Кога ги набљудуваме реакциите на вести (или објава за контроверзен настан од минатото), важно е да се

разбере дека луѓето ретко реагираат на самиот факт. Повеќето емоции и ставови произлегуваат од симболите и значењата што ги носи настанот — чувство на неправда, наследени трауми, лични спомени или културни наративи.

За да ги разбереме и анализираме овие реакции, можеме да ги користиме следниве алатки:

1. Препознавање на психолошките механизми

- **Проекција** – префрлање на одговорноста или вината на „другите“, наместо соочување со сопствените чувства или грешките на нашето општество.
- **Негирање** – намалување на значењето на настанот или игнорирање на страдањето на жртвите заради зачувување на внатрешниот мир.
- **Поларизација** – брзо формирање на групи „ние против нив“, што го отежнува слушањето и разбирањето на спротивната страна.

Задача: Означете ги речениците во кои ги препознавате овие механизми додека читате коментари или дискусии. Размислете што всушност чувствува секое лице што пишува на социјалните мрежи и што се обидува да заштити.

2. Анализа на јазикот и симболиката

Обрнете внимание на зборовите и фразите што постојано се повторуваат (правда, историја, виновници, ние, тие, казна, Бог). Овие зборови често ги откриваат централните теми, стравовите и идентитетите кои се бранат или напаѓаат. **Задача:** Запишете три клучни збора или фрази од

дискусијата и обидете се да протолкувате која емоција или историско искуство тие го одразуваат.

3. Одвојување на емоциите од фактите

Емоциите можат да бидат моќни, но тие честопати не се директно поврзани со самиот настан. Гневот, тагата, стравот и фрустрацијата можат да бидат наследени или пренесени преку семејни приказни, медиуми и општествени наративи. **Задача:** Означете ги речениците што изразуваат силни чувства и размислете дали тие се реакции на самата вест или на симболиката на настанот.

4. Идентификување на обрасци на поларизација

Набљудувајте како дискусијата се дели на „ние“ и „тие“. Обрнете внимание, анализирајте внимателно и одговорете на прашањето: кој зазема која страна и зошто? Дали има обид за компромис или само напор да се докаже кој е во право? **Задача:** Направете едноставна табела со две колони: „Тим Ние“ и „Тим Тие“. Запишете ги коментарите и клучните фрази. Ова ви помага да ги видите обрасците пред да заземете страна.

5. Поврзување на реакциите со личната перспектива

Пред да се вклучите во дискусија, паузирајте и препознајте ги сопствените емоции. Размислете зошто другата страна може да се чувствува на истиот начин. Обидете се да ја согледате ситуацијата од дистанца, без автоматска реакција. **Задача:** Напишете краток запис во дневник или белешка одговарајќи на прашањата: кои емоции се појавија во

во мене и зошто, и која перспектива ми беше тешко да ја разберам? Социјалните медиуми и јавниот дијалог често ги одразуваат колективните обрасци на трауматско искуство. Овие алатки ни овозможуваат:

- да ги препознаеме емоционалните и симболичките обрасци,
- да реагираме посвесно и попромислено,
- да ја развиеме вештината за одвојување на фактите од емоциите и интерпретациите.

Со примена на овие техники, вие станувате активни и свесни учесници во разговорите — подготвени да комуницирате со контрола, внимание и критичко размислување.

Како да се користи ова знаење?

Разбирањето на колективната траума е клучно за градење отпорност против манипулација. Наместо да реагираме импулсивно (лајкување или споделување), учиме да паузираме, да „изброиме до десет“ и да активираме самоконтрола. Целта е да се развие емпатија — способност да се разбере светот во туѓи чевли — и подготвеност за соработка и отворен дијалог.

Механизми за одбрана од манипулација

Кога ќе се соочите со вести или видео содржини (Reels, TikTok), поставете си ги овие клучни прашања:

- Дали постои разлика помеѓу самиот настан и начинот на кој е опишан?
- Дали приказната е поедноставена само за да предизвика силни емоции?
- Кој има корист од овој наратив и на која цел всушност служи?
- Какви емоции буди ова во мене (гнев, страв, вина) и зошто?

- Дали некој намерно ги провоцира овие чувства за да ме мобилизира или да ме придобие?
- Дали е можно да има повеќе перспективи за истиот настан?

Овие алатки ви овозможуваат да ја препознаете емоционалната манипулација и јасно да ги одвоите фактите од туѓите интерпретации. Сепак, важно е да се нагласи: ова не е алатка за релативизирање на страдањето или оправдување на неправдата. Целта е да се постигне позрел однос кон минатото и чувство на одговорност кон сегашноста. Развојот на критичко размислување е процес кој води кон лична и општествена слобода. Користете го овој водич како секојдневна вежба – секојпат кога ќе се чувствувате испровоцирани, вратете се на овие прашања. Вештините за препознавање на вистината се градат исклучиво преку практика.

ЕМОЦИИ, ИДЕНТИТЕТ И КОНСТРУИРАЊЕ НА КОНФЛИКТОТ

*Радоје Церовиќ е клинички психолог и бизнис консултант со долгогодишно искуство во областите на психологијата, комуникацијата и организацискиот развој. Магистрирал психологија во Рим и ја развил својата професионална експертиза на пресекот на клиничката практика, советувањето и образованието. Тој е TEDx говорник и автор на аналитички есеи објавени на платформата Medium. Особено е препознаен како експерт за комуникација, еволутивна психологија и развој на доверба како во индивидуални, така и во групни контексти. Автор е на книгата *La nuova cultura aziendale* (Новата деловна култура), објавена во Милано во 2008 година, во која ги истражува современите модели на организациска култура и лидерство.*

Во еден град, се појави група суштества што никој не ги очекуваше. Тие не дојдоа како освојувачи, ниту пак бараа конфликт — беа слаби, дезориентирани и различни. Беа сместени на работ од градот, зад ограда, со објаснување дека тоа е привремено, разумно и неопходно. Во документите тие беа „субјекти“; во администрацијата „случаи“; а во секојдневниот говор — „проблемот“. Повеќето луѓе никогаш немале контакт со нив, но сепак речиси секој имал мислење. Не поради искуство, туку поради наративот: тие се различни, потенцијално опасни и закана за поредокот. Во оваа приказна немаше отворена омраза, туку повикување на безбедноста, процедурите и неопходноста. Луѓето не чувствуваа дека прават нешто неправедно; чувствуваа дека постапуваат одговорно. Пресвртницата не настанува преку насилство, туку преку промена на перспективата: кога „тие“ престануваат да бидат апстрактна група и стануваат индивидуи со лице, глас и страв,

наративот почнува да пука. Дехуманизацијата ретко започнува со екстреми — почесто, таа се воведува преку јазикот, дистанцата и неиспитаното чувство на загрозеност. Оваа приказна, позајмена од филмот *District 9*, е метафора за процес присутен во реалните општества, особено оние обележани со конфликти и поделби. Чувството на загрозеност — без разлика дали е реално или перципирано — влијае на тоа како луѓето ги толкуваат информациите, на кого му веруваат и како ги објаснуваат постапките на другите. Разумот не исчезнува; напротив, тој често служи за оправдување на веќе формираните емоционални ставови. Затоа, овој водич не тргнува од прашањето кој е во право, туку од прашањето како се формираат емоционалните и идентитетските реакции и како тие стануваат основа за комуникација, поделби и конфликти. Целта не е да се негираат емоциите или да се релативизираат стравот и неправдата, туку да се разберат механизмите што ги претвораат во трајни наративи и

линии на раздвојување.
Читајте го овој водич како краток аналитички текст, обрнувајќи внимание на сопствените реакции — согласување, отпор или непријатност — затоа што и тие се дел од процесот за кој разговараме.

Од емоција до поделба: Како се создаваат „Ние“ и „Тие“

Во многу ситуации, реакцијата ѝ претходи на свесната мисла: информацијата прво предизвикува емоција, а дури потоа следи објаснувањето и оправдувањето. Ова е особено изразено кога е активирано чувството на закана. Во тој момент, вниманието се стеснува, а светот се поедноставува во поделби: „ние“ и „тие“, „безбедно“ и „опасно“. Ваквиот начин на размислување може да делува како форма на заштита во несигурни околности, но истовремено го стеснува просторот за нијанси и дијалог. Важно е да се напомене дека овие реакции не се нужно знак за лоши намери. Проблемот настанува кога автоматските емоционални проценки се прифаќаат како „очигледна вистина“. Во тој момент, емоцијата станува филтер за фактите, а идентитетот станува рамката што одредува кому треба да му се верува. Затоа поделбите ретко започнуваат со отворен конфликт. Тие почесто се појавуваат преку промени во јазикот и начинот на кој се зборува за другите, преку дистанца и нормализација на стереотипите. Разумот останува присутен, но станува селективен — служи за потврдување на постоечкиот став, наместо за негово преиспитување. Разбирањето на овој процес е првиот чекор кон поодговорна комуникација и препознавање на моментот кога

разговорот се лизга кон поларизација. Современите социјални и медиумски простори често ги засилуваат емоционалните реакции. Информациите ретко се пренесуваат неутрално; наместо тоа, тие се врамени така што ќе предизвикаат итност, страв или потврда на постоечките верувања. Затоа, емоциите стануваат примарниот филтер преку кој луѓето ги толкуваат настаните и другите човечки суштества.

Чувството на закана не мора да се базира на реална опасност за да биде моќно — доволно е да изгледа веродостојно и постојано да се повторува. Ова води кон стеснување на фокусот и нагласување на разликите, додека сличностите се потиснуваат.

Во постконфликтните општества, овие механизми се особено чувствителни, бидејќи трагите на насилство и неправда можат лесно да се реактивираат. Реакциите на современите настани често носат емоционален товар од минатото, дури и кога актерите и околностите се различни.

Овие процеси не се само индивидуални; тие се обликувани од јавните наративи и дискурсот. Јазикот што се користи во овој контекст често звучи неутрално, но сепак може да придонесе за дистанца, стереотипи и дехуманизација. Разбирањето на ова не значи негирање на реалните проблеми, туку препознавање кога комуникацијата преминува од размислување во автоматска поларизација, што долгорочно ги продлабочува поделбите.

Како се произведува поделба

Во овој дел од прирачникот, вашата задача не е да го најдете „точниот одговор“, ниту да заземете морално исправна позиција. Напротив, поканети сте свесно да влезете во начин на размислување кој во реалниот живот често се активира автоматски и без свесна намера. Целта на оваа вежба е одвнатре да ги препознаете механизмите зад појавата на поделба, конфликт и дехуманизација. Замислете општество во кое нема отворен конфликт. Луѓето живеат релативно мирно, но постојат различни животни стилови, вредности и навики. Сега, ја преземате улогата на ладен, рационален комуникациски стратег. Не ве интересираат вистината, правдата или долгорочните последици. Вашата единствена задача е да го засилите чувството на поделба, недоверба и емоционална дистанца помеѓу две групи луѓе. Групите можат да бидат фиктивни и неутрални. Колку се посуптилни разликите, толку е попредизвикувачка задачата.

Чекор 1. Дефинирање на групите За да ги поделите луѓето во две групи меѓу кои имате намера да изградите сид за да предизвикате конфликт, размислете за критериум за раздвојување.

- Што ги прави различни?
- Која разлика е видлива?
- Која разлика може да се прикаже како важна или опасна?

Чекор 2. Активирање чувство на загрозеност Сега, замислете дека сакате едната или двете групи да почнат да чувствуваат дека нешто важно за нив е под закана.

- Што би тврделе дека е „во прашање“?

- Кој страв би било најлесно да се активира?
- Што би можеле да изгубат луѓето ако „ништо не се преземе“?

Чекор 3. Дехуманизација без отворена омраза Овој чекор е клучен. Не користете отворени навреди или директни повици за насилство. Наместо тоа, размислете како би ја прикажале другата група како:

- Неодговорна
- Опасна
- Морално инфериорна
- „Различна“ на суптилен начин

Можете да користите апстрактни термини, генерализации, метафори или статистики без контекст.

Чекор 4. Морално оправдување На крајот, треба да го „спакувате“ сето она од претходните чекори за да изгледа разумно, неопходно и одговорно.

- Како би објасниле дека оваа поделба е оправдана?
- На која повисока цел би се повикале?
- Како би го намалиле чувството на вина во „вашата“ група?

Пред да преминете на следниот дел од прирачникот, паузирајте и размислете:

- Како се чувствувавте додека ги создававте овие пораки?
- Дали нешто ви беше непријатно? Ако да — зошто?
- Дали препознавате шеми што веќе сте ги виделе во реалниот живот?

Оваа вежба не е ниту тест, ниту игра. Нејзината цел е да ви овозможи да ги препознаете механизмите одвнатре додека тие сè уште се одвиваат во вашето сопствено размислување. Во следниот дел од прирачникот, ќе се вратиме на ова искуство и ќе го разложиме преку психолошки аналитички алатки за да стане јасно

зошто овој начин на размислување е толку ефикасен — и како може навреме да се препознае во секојдневната комуникација.

Клучни психолошки механизми

Разбирањето на емоционалните и идентитетските реакции бара фокус на неколку основни психолошки процеси кои редовно се повторуваат во ситуации на социјална поларизација и конфликт. Овие процеси не се исклучоци; тие се дел од вообичаениот начин на кој луѓето обработуваат информации во услови на несигурност и перципирана закана.

- **Емоцијата како почетна точка:** Во огромен број ситуации, емоционалната реакција ѝ претходи на рационалната проценка. Чувствата како страв, гнев или непријатност се појавуваат брзо и интуитивно, додека традиционалните објаснувања често се појавуваат подоцна како обид да се оправда веќе формираните став. Оваа низа создава силно субјективно чувство на сигурност во сопственото расудување, дури и кога тоа не е нужно резултат на намерна анализа.
- **Идентитетот и поделбата „Ние-Тие“:** Кога се активира чувството на закана, идентитетот станува централната рамка за толкување на реалноста. Луѓето имаат тенденција да ја перципираат „својата“ група како комплексна и оправдана, додека „другата“ група се гледа како хомогена и проблематична. Оваа поделба ја поедноставува социјалната реалност и ја олеснува емоционалната навигација, но

истовремено го намалува просторот за разбирање и дијалог.

- **Јазикот и дехуманизацијата:** Промената во начинот на кој се зборува за другите често му претходи на отворениот конфликт. Дехуманизацијата ретко започнува со екстремни изрази; таа почесто се манифестира преку апстрактен, бирократски или технички јазик што ги сведува луѓето на категории, бројки или „проблеми“. Ваквиот јазик ја намалува емпатијата и го олеснува прифаќањето на исклучувачките наративи, дури и кога тие изгледаат рационални и умерени.
- **Когнитивна селекција на информации:** Во услови на емоционална активација, луѓето ги обработуваат информациите селективно. Податоците што го потврдуваат постоечкиот став добиваат поголема тежина, додека спротивните информации се игнорираат или се релативизираат. Овој процес придонесува кон чувството дека сопствените заклучоци се очигледни и несомнени, дури и кога се базираат на ограничен увид.
- **Морално оправдување:** Кога проблематичните реакции или ставови се перципираат како „неопходни“, „разумни“ или „во интерес на безбедноста“, личната одговорност се намалува. Моралното оправдување овозможува исклучувачките или штетните ефекти од комуникацијата да се перципираат како прифатливи, бидејќи се поврзани со повисока цел или надворешен притисок.

Од несвесна реакција до свесна комуникација

Целта на овој водич не е да понуди рецепти за „исправни“ ставови, ниту да ги неутрализира емоциите што ги придружуваат идентитетските прашања. Емоциите се интегрален дел од човечкото искуство и не можат да се отстранат од комуникацијата. Она што може да се развие, сепак, е способноста да се препознаат емоциите пред тие автоматски да станат основа за заклучоци, етикетирања и однесување. Клучната алатка што ја нуди овој водич е свесноста за низата: емоција → идентитет → перцепција → реакција. Препознавањето на овој процес овозможува краток, но витален простор помеѓу импулсот и одговорот. Во тој простор, емоцијата не исчезнува, но се намалува веројатноста таа целосно да ја диктира комуникацијата.

Во практична смисла, ова подразбира обрнување внимание на неколку сигнали: чувство на итност, потреба да се заземе страна, нетолеранција кон нијанси и тенденција кон генерализации. Овие сигнали не значат нужно дека реакцијата е погрешна; тие значат дека процесот на емоционална активација веќе е во тек. Нивното препознавање го претставува првиот чекор кон поодговорен одговор. Одговорната комуникација во постконфликтните и поларизирани општества не значи избегнување на тешките теми. Значи да се биде свесен како тие теми се обработуваат, преку каков јазик и од кои емоционални позиции.

Разликата помеѓу реакција и одговор е често мала во време, но огромна во своите последици. Разликата помеѓу реакција и одговор е често мала во

време, но значајна во своите последици.

Не можете да спречите инстинктот да се појави. Не можете да спречите чувството на припадност да се активира. Но, можете да научите да не им ја предавате целосната контрола на овие механизми.

Ако земете само една работа од овој водич, нека биде ова: Пред да прашате „На чија страна си?“, паузирајте и прашајте се — што се случува во мене во овој момент? Во тоа прашање започнува посвесната комуникација. А во тоа прашање започнува и одговорноста.

ПРЕПОЗНАВАЊЕ НА МАНИПУЛАЦИЈАТА СО МИНАТОТО ВО МЕДИУМИТЕ – УСТА ПОЛНА СО МИНАТО

Владан Миќуновиќ е истакнат црногорски новинар со повеќедецениско искуство во печатените и електронските медиуми. Својата новинарска кариера ја започна во Радио Црна Гора, а подоцна работеше за дневниот весник „Побједа“. Тој беше и еден од основачите и прв главен уредник на Телевизија „Вијести“. Во 2017 година ја вршеше функцијата директор на Телевизија на Црна Гора (ТВЦГ). Беше разрешен пред крајот на неговиот мандат поради политички притисок од тогашната влада. По ова, работеше како советник на генералниот директор на Телевизија на Црна Гора. Активно е вклучен во реформите на медиумското законодавство и во едукацијата на млади новинари, служејќи долги години како предавач на Новинарската школа при Институтот за медиуми.

Зошто блиското и подалечното минато постојано е една од главните теми во медиумите во земјите од овој регион? Зошто за минатото се дискутира толку страсно, исцрпно и, во најголем дел, бесцелно? Ниту еден историски наратив не може да се доведе до рационален заклучок, а војните од 1990-тите и распадот на заедничката држава создадоа нови трауми кои уште долго ќе го оптоваруваат регионот.

Во општествата кои поминале низ различни државни рамки, војни, идеолошки промени и транзиции, историјата служи како оружје во медиумските, политичките, академските, црковните и другите битки. Истите настани често се перцепираат и се претставуваат на сосема спротивни начини. Проблемот не е во тоа што постојат различни толкувања, туку во тоа што не постои желба да се утврди вистината — по правило, секој тврди дека неговото е единственото правилно. Фактите често се фалсификуваат, селективно се користат или со нив се манипулира.

Кон минатото се прибегнува и кога треба да се оправда некоја важна одлука или кога треба да се одвлече вниманието од некој голем проблем. Целта на овој прирачник е да ви помогне да препознаете како минатото во современите медиуми се користи за обликување на ставовите во сегашноста. Тој не е наменет да понуди „точна“ верзија на историјата, туку да развие вештини за критичко читање и разбирање на медиумските наративи.

Како функционира манипулацијата со минатото

Манипулацијата не се случува случајно; таа се јавува како резултат на политички, национални, религиозни и други интереси. Разбирањето на овие обрасци е клучно за да се направи разлика помеѓу информирањето за минатото и неговата инструментализација. Наместо да служат како простор за критичко преиспитување, медиумите често стануваат посредници во пренесувањето на конфликтни и

меѓусебно исклучувачки наративи, прилагодени на очекувањата на нивната сопствена публика. Во сите конфликтни ситуации од последните децении, многу медиуми ја заменија својата примарна улога – потрагата по вистината – со недостојно ширење лаги со цел манипулација со јавното мислење.

Како историските фактите се трансформираат во современи наративи

Во современиот црногорски и регионален јавен простор, прашањето за тоа како се однесуваме кон минатото често не служи за разбирање на историјата, туку за обликување на политички и идентитетски наративи. Еден од највпечатливите примери за ваквата практика е иницијативата за подигнување споменик на Павле Ѓуришиќ, четнички командант од Втората светска војна. Овој случај покажува како историските факти можат селективно да се толкуваат, релативизираат или потиснуваат во корист на современите идеолошки потреби.

Според релевантните историски извори и научната литература, Павле Ѓуришиќ бил командант на четничките единици кои во текот на 1942 и 1943 година извршиле масовни злосторства врз муслиманското цивилно население во северна Црна Гора, Санџак и источна Босна. Во документите потпишани од самите четнички команданти, вклучително и од Ѓуришиќ, експлицитно е наведено планираното уништување на цивилното население и селата. Во исто време, Ѓуришиќ соработувал со италијанските и германските окупаторски сили, за што бил одликуван со нацистички Железен крст“. Овие податоци

претставуваат дел од утврдениот историографски материјал и се достапни во бројни архиви и истражувачки трудови. И покрај ова, во сегменти од современиот политички и религиозен дискурс, Павле Ѓуришиќ е претставен како „голем херој со непобедлив карактер“, симбол на „борбата за народот“ и „жртва на комунистичкиот терор“. Во таквите наративи, неговите воени активности или се премолчуваат или се толкуваат како неопходна одбрана во воени услови, додека соработката со окупаторот се релативизира или целосно се негира. Ваквото толкување на минатото не е изолиран феномен, туку дел од поширокиот процес на рехабилитација на четничкото движење во одредени земји од регионот.

Медиумите играат посебна улога во ширењето на ваквите наративи. Дури и оние медиуми кои се перцепираат како професионални и критички често ги пренесуваат изјавите на политичките и верските актери без дополнителна проверка, контекстуализација или конфронтација со историските факти. На овој начин, јавната сфера се исполнува со противречни тврдења претставени како еднакви толкувања, иако тие не се потпираат на исто ниво на докази. Ова ја замаглува границата помеѓу научно утврдената историја и идеолошки мотивираното мислење. Овој случај јасно покажува како функционира еден од клучните механизми за манипулација со минатото: изедначувањето на фактите и толкувањата. Кога документираните злосторства и судбината на жртвите се ставаат на исто ниво со емоционалните и идентитетските наративи, просторот за критичко размислување се стеснува, а минатото станува алатка за

политичка мобилизација. Наместо соочување со одговорноста, се произведува чувство на колективна неправда и загрозеност, што дополнително го отежнува општествениот дијалог. Последиците од ваквите практики не остануваат само во доменот на историјата. Тие влијаат на современите политички односи, ги продлабочуваат етничките и верските поделби и го оневозможуваат градењето доверба меѓу заедниците. Хероизацијата на личности поврзани со воени злосторства истовремено испраќа порака до жртвите и нивните потомци дека нивното страдање не е ниту признаено ниту важно.

Случајот со Павле Ѓуришиќ покажува дека манипулирањето со минатото не мора нужно да бара отворено негирање на фактите. Доволно е тие да се користат селективно, контекстот да се изостави, а медиумската сфера да се исполни со емотивни пораки кои ја надвладуваат рационалната анализа. Токму поради оваа причина, критичкото читање на медиумските содржини и разбирањето на механизмите на историска манипулација претставуваат основен предуслов за одговорен однос кон минатото.

Прашања за читателот:

- Дали претходно наведениот текст дава целосна слика за Павле Ѓуришиќ?
- Кој одлучува кои историски факти ќе бидат нагласени, а кои ќе бидат премолчени во јавната сфера?
- Дали злосторствата можат да се оправдаат со „контекстот на времето“ или колективното страдање?

- Каде е границата помеѓу правото на толкување и историскиот ревизионизам?
- Која е одговорноста на медиумите кога пренесуваат изјави кои се во спротивност со научно утврдените факти?

Механизми на манипулација во медиумските наративи

Анализираниот медиумски текст е илустративен пример за тоа како историјата може да се искористи како средство за манипулација преку серија препознатливи техники. Овие техники се надополнуваат една со друга, создавајќи искривена слика за минатото прилагодена на современите политички, идеолошки и идентитетски потреби.

Овој пример покажува дека манипулацијата со минатото не мора да се базира на отворено негирање на фактите. Доволно е селективно да се избираат информации, да се користи емоционален и симболичен јазик, да се изостави контекстот и да се повикува на авторитети кои не припаѓаат на доменот на научната експертиза. Препознавањето на овие механизми е клучен чекор кон развивање критички став кон медиумските содржини и кон поодговорен однос кон минатото.

Селективно нагласување и глорификација

Еден од основните механизми на манипулација во овој случај е селективното истакнување на одредени аспекти од минатото, додека истовремено се изоставува клучниот историски контекст. Павле Ѓуришиќ во текстот е претставен како позитивна историска личност, без никакво спомнување на документираните

докази за неговата одговорност за масовните злосторства или за неговата соработка со окупаторските сили. Исто така, не се цитирани релевантни извори, документи, фотографии или сведоштва. Сличен пристап се применува и во прикажувањето на митрополитот Јоаникије Липовац, каде што се изоставува информацијата за неговата соработка со фашистичките власти во 1941 година. Ваквото селективно раскажување не претставува само обична грешка или пропуст; напротив, тоа е намерно обликување на наративот кое елиминира каква било информација што би можела да ја доведе во прашање идеализираната слика за контроверзните личности и идеологии.

Емоционализација и митологизација на минатото. Друг моќен механизам на манипулација лежи во употребата на емоционално и симболично набиен јазик. Изразите како „патот на Голгота“, „голем херој со непобедлив карактер“ или нагласувањето на колективното страдање имаат за цел да предизвикаат силна емотивна реакција и да го поврзат минатото со идентитетот на заедницата. На овој начин, историјата преминува од сферата на рационалната анализа во царството на митот и емоциите. Наместо фактите, во преден план се ставаат чувствата на заедничко страдање и херојство, поттикнувајќи го читателот да заземе емотивен, наместо критички став кон настаните и личностите што се претставуваат.

Препрочитување на минатото во согласност со современите интереси. Историските настани и личности во текстот се толкуваат низ призмата на денешните политички и општествени

поделби. Минатото не се испитува во неговиот историски контекст; напротив, тоа се прилагодува на современите политички, идеолошки, клерикални и идентитетски интереси. Ваквото реинтерпретирање овозможува легитимирање на одредени историски актери како симболи на актуелните политички цели, додека сложеноста на историските процеси се сведува на поедноставени наративи за „ние“ наспроти „тие“. На овој начин, историјата се инструментализира како алатка за политичка мобилизација.

Употреба на културно-историски митови. Текстот открива и потпирање на културно-историски митови, во кои историските личности се поистоветуваат со епски херои и симболи на колективната меморија. Ваквата митологизација ја замаглува границата помеѓу историјата и легендата, што дополнително го отежнува секое критичко испитување на вистинските настани и одговорноста, како и поодговорното соочување со минатото.

Повикување на авторитет без научна основа. Посебна загриженост предизвикува употребата на црковниот авторитет како извор за историско толкување. Верските авторитети во текстот се претставени како легитимни толкувачи на минатото, без потпирање на историографската методологија, научните извори или академската дебата. Ваквиот пристап го заменува научниот авторитет со симболичен и институционален авторитет – една од вообичаените техники на манипулација во општествата каде што религијата игра значајна улога во обликувањето на колективниот идентитет.

Помеѓу факти и релативизација: Алатки за анализа на извори

Медиум кој, под изговор на „слушање на другата страна“, „плурализам на мислења“ или наводна објективност и „баланс“, обезбедува простор за соговорници кои ги негираат научно утврдените и документирани факти, прави сериозна професионална и етичка повреда. Ваквата практика не претставува слобода на мислење; напротив, тоа претставува намерна манипулација со јавноста, релативизација на одговорноста и обид за ретуширање — или фалсификување — на историските и научните вистини. Објективноста не значи изедначување на фактите со лагите; таа значи одговорност кон вистината и јавниот интерес.

Историските наративи треба да се читаат критички, а не пасивно. Ако научите да ја препознавате манипулацијата, нема да станете заробенник на минатото. Затоа, секогаш кога ќе најдете на текст, видео или аудио приказна за минатото, треба да си поставите неколку прашања:

Кој медиум ја објавил приказната?

- Посебна претпазливост е потребна ако приказната се појави во публикација поврзана со политичка партија, верска организација или друг заинтересиран актер.
- Во кој формат е претставена приказната? Дали е објавена како коментар, колумна, историски есеј, фељтон или како кратка „патемна“ вест?
- Дали приказната е претставена како промотивна содржина?

Кој е авторот?

- Дали авторот е новинар, политичар, историчар, блогер или друга заинтересирана страна?

- Дали авторот има професионален интегритет?
- Кој би можел да биде мотивот и целта на авторот?
- Дали текстот има заднина — зошто токму сега се дискутира за одреден контроверзен настан или личност? Дали се користат историски извори?

Дали авторот се потпира на кредибилни и проверливи историски извори?

- Дали се наведени изворите за фактографскиот материјал?
- Дали изворите се користат во целост или селективно?
- Дали изворите се од времето кога се случил историскиот настан или се од понов датум?

Обрнете внимание на емоциите:

- Дали содржината предизвикува гнев, страв, омраза, љубов, задоволство...?
- Каков речник се користи: термини како „предавство“, „вековни непријатели“, „света борба“?
- Колку се посилни емоциите – толку се послаби фактите.

Дали приказната има контекст?

- Дали е објаснето кога, зошто и под кои околности се случило нешто?
- Дали минатото се гледа низ призмата на денешните вредности?
- Без контекст, секоја приказна може да звучи убедливо.

Дали нешто недостасува во текстот?

- Дали се нагласуваат само „нашите“ жртви?
- Дали се премолчуваат грешките на „нашата страна“?
- Дали се изоставени некои важни, непријатни факти?

**Видео содржините и фотографиите
треба внимателно да се испитаат:**

- Дали видео клиповите или документите се директно поврзани со приказната или се илустрации преземени од друго време или место?
- Обрнете внимание на описот (легендата) под видео материјалот или фотографијата.
- Сликата може да биде исто толку лажна и манипулативна како и текстот.

КЛИКАЊЕ НА МИНАТОТО: КАКО ИСТОРИЈАТА СЕ ОБЛИКУВА ЗА ДИГИТАЛНАТА ЕРА

Енес Пуќурица е креативен стратег и менаџер за социјални мрежи со искуство во граѓанскиот и приватниот сектор, кој професионално дејствува на пресекот меѓу визуелното изразување, технологијата и општествениот ангажман. Дипломирал архитектура на Универзитетот „Селчук“ во Турција. Специјализиран е за дизајн и имплементација на кампањи, продукција на содржини и управување со социјални медиуми. Преку проекти фокусирани на човекови права, еднаквост, ментално здравје и култура, развива едукативни формати и креативни пристапи што ја зајакнуваат медиумската писменост, критичкото мислење и отпорноста кон дезинформации и говор на омраза. Учесник е, говорник и предавач на национални, регионални и меѓународни настани.

Замислете дека историјата не е книга, туку монтажна соба. На масата се истите кадри: фотографии, цитати, датуми, кратки видео-клипови, споменици и стари статии. Но некој постојано ги сече и лепи. Од истиот материјал може да се создаде документарец за слободата или трилер за омразата. Разликата не е во тоа што постои, туку во тоа што е избрано, што е избришано и по кој редослед е подредено.

Едно утро, интернетот се разбуди полн со „докази“. Во фидот се појави архивска фотографија: лице на млад човек, кратка биографија, датуми на раѓање и смрт и реченица што удира право во стомак – „Сподели за да не се заборава“. Коментарите веќе беа поделени: некои изразуваа благодарност, други беа скептични, а трета група расправаше како да станува збор за прашање на припадност, а не на проверка. Никој не праша од каде е фотографијата, кој е авторот или каде се чува оригиналот. Повеќето реагираа како што обично реагираме кога ни се нуди приказна

што бара емоција пред прашања. Промената на перспективата се случува во моментот кога ќе застанете и, наместо да прашате „Дали ми се допаѓа оваа вест?“, прашате „Дали е проверлива?“, и кога наместо „Кој е во право?“ прашате „Кој е изворот?“. Овој водич не започнува со пресуда, туку со метод за препознавање кога историјата се „пакува“ за клик и како да ја повратите контролата врз сопствената реакција пред да ја претворите во споделување.

Анатомија на дигиталната сфера: Од клик до наратив

Дигиталните медиуми не се само интернет. Тие се средини во кои содржината се создава и објавува онлајн, се дистрибуира преку алгоритми, лесно се копира и веднаш добива дополнителен слој преку коментари, реакции и мемиња. Поради тоа, една интерпретација на минатото може да се прошири побрзо од проверката, а наслов или краток клип често го надживува целосниот

текст. Најчесто тоа се случува на портали и социјални мрежи преку кратки форми и емоции, на YouTube и подкасти, како и во затворени групи (Viber/WhatsApp/Telegram). Денес постојат и AI-чат алатки и пребарувачи кои се корисни за пребарување, но можат да измислуваат или прераспоредуваат податоци, па затоа треба да се третираат како асистенти, а не како доказ.

Мини белешка: Традиционалните медиуми (ТВ, радио, печат) имаат уреднички процедури, но и тие можат да бидат пристрасни. Дигиталниот свет е поинаков затоа што брзината, алгоритмите и ангажманот често наградуваат содржина што е провокативна, а не нужно точна. Во пракса, манипулацијата се препознава кога сложен настан се сведува на една порака. Тоа може да вклучува изедначување на неспови поими („сите се исти“), пренасочување од факти кон идентитет („ако не веруваш, ти си против нас“), селективна историја, морална инверзија или симболични битки околу плочи, споменици и имиња.

AI и современите технологии обично не ја измислуваат манипулацијата; тие ја забрзуваат и ја прават поуверлива. Овозможуваат масовно производство (фабрики за содржина), генерирање или подобрување на слики што личат на архивски, убедливи аудио/видео измами (deepfake), како и превод и локализација на пораки, со што наративот побрзо ги преминува границите и добива локален тон.

Како да препознаете (AI) манипулација во пракса

Во овој дел работиме со еден пример за методот да биде јасен и применлив.

Поентата не е да ја погодите точната одлука, туку да го вежбате процесот на проверка: од емоција, преку извор, до заклучок.

На социјалните мрежи повремено се шират објави со наводни жртви од нацистички логори, придружени со фотографии и кратки биографии. Бројот на споделувања расте од час во час, а реакциите постепено ги освојуваат срцата на публиката.

Повеќето луѓе ги споделуваат за жртвите да не бидат заборавени и за тоа никогаш повеќе да не се повтори. Проблемот настанува кога фотографиите се генерирани или значително изменети со вештачка интелигенција, без проверлив извор.

Чекор 1: Застанете. Пред да споделите или да ги читате коментарите, забележете која емоција ја активира објавата. Ако содржината ве турка кон итност („сподели веднаш“), тоа е знак дека треба да забавите. Емоцијата често е моторот на виралноста, а AI-содржината е дизајнирана да ја погоди емоцијата пред објавата.

Чекор 2: Изолирајте ги тврдењата. Запишете три проверливи тврдења: кое е лицето, каде/кога настанала содржината и од каде потекнува фотографијата. Ако нема датум, место или извор, веќе имате прв аларм.

Чекор 3: Проверете извори и потекло. Кој го објавува ова? Дали се наведува архива, музеј, каталог или линк? Дали истата слика се појавува порано во друг контекст? Раскажување без извор не е документација.

Чекор 4: Излезете надвор од објавата (латерално читање). Не се потпирајте само на самата објава. Пребарајте

клучни зборови. Проверете дали релевантни институции предупредиле на слични измами.

Чекор 5: Одделете ја фотографијата од приказната; проверете ги независно. Визуелната убедливост не е доказ; клучни се потеклото и независната потврда.

Чекор 6: Донесете заклучок без екстремни позиции. Користете три нивоа: потврдено (има извори и проверка), непроверливо (нема потекло или потврда) и измама (постои анализа дека е AI/фабрикувано). Ако е непроверливо, не го споделувајте.

Забелешка: Во работилнички контекст, методот се применува на конкретен пример преку колективна дискусија. Во водичот е доволно да се разбере редоследот на проверка и да се примени на слични објави.

Декодирање на манипулацијата

Дури и кога некои факти можеби се точни, манипулацијата често се крие во „пакувањето“: што е изоставено, како насловот ја рамкира приказната и кои емоции се активираат. Во дигиталната средина често победува не она што е најточно, туку она што е најубедливо и најпогодно за споделување.

Манипулација со минатото

Во вакви објави се создава „ефект на доказ“ — сликата изгледа архивска, а приказната звучи како историски факт, иако нема проверлив извор.

Проблемот не е само во неточноста, туку во тоа што меморијата се претвора во вирален формат без проверка. Важно е да се знае дека целта не е напад врз оној што споделува, туку разбирање на механизмот: од генериран „доказен“ материјал и емоционални реакции, до

симулација на авторитет и претставување на содржината како едукативна.

Генериран материјал

Вештачката интелигенција, сè понапредна, нуди мноштво алатки достапни за сите. Така фотографиите лесно стануваат „архивски“, а добиваме приказни што звучат како историски факти, иако нема проверлив извор. AI-фотографиите изгледаат убедливо на прв поглед, но се издаваат преку мали детали ако се погледнат внимателно. Често има грешки на човечкото тело, деформирани додатоци, недостаток на природна текстура, додека позадината може да биде нелогична — искривени линии, повторувачки обрасци, а светлината и сенките понекогаш одат во различни насоки. Кога се сомневате, направете обратно пребарување на слика за да проверите дали постои историја на објавување, оригинален автор или кредибилен извор.

Емоционална реакција

Генерираниот материјал е дизајниран да предизвика специфични, брзи реакции за да ги зголеми поделбите, ангажманот и досегот; крајната цел е емоцијата да ја надвлее рационалната реакција. Тој активира сочувство, шок, гнев, страв, вина или гордост, додека рационалните објаснувања доаѓаат подоцна, често како обид да се оправда веќе формирано чувство.

Поделби и навивање

За да се избегнат поделби и рамката на „навивање“ во која се толкува кој или што се „тие“, а кој или што сме „ние“, суштински е да се одделат три нивоа: факти, интерпретации и вредносни судови.

Фактите се однесуваат на прашањата кој, каде, кога и од кој извор. Интерпретациите објаснуваат што тие податоци „значат“. Вредносните судови ја оценуваат моралната прифатливост. Во пракса е корисно да се разликуваат проверливи тврдења од интерпретации што извлекуваат заклучоци како „ова покажува какви се тие навистина“. Манипулацијата често се случува во тој премин од тврдење кон заклучок, кога претпоставката се претставува како факт.

Алармантни сигнали

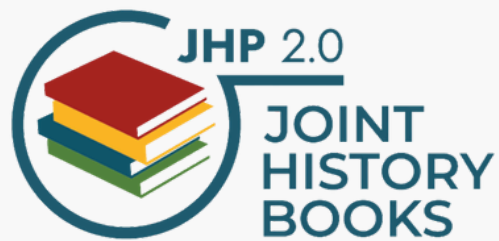
При проверка, постојат типични сигнали за фалсификување на меморијата. Сомнежот треба да се зголеми кога нема линк до архива, музеј или каталог; кога нема фотограф, датум на објавување или место на потекло; и особено кога содржината кружи како скриншот без извор. Дополнителен сигнал е краток и емоционален формат, често со повик за споделување. Сомнително е и кога профил се претставува како историска страница, а не нуди методологија, извори или библиографија. Дури и без отворено негирање на историски злосторства, ваквата содржина може да произведе ревизионистички ефект. Со ширење „докази“ што не се вистински, публиката ја губи довербата, историјата станува поле за релативизација, а конфузијата отвора врата за дезинформации и негирање. Токму затоа е клучно да се разберат механизмите што ја претвораат меморијата во вирален формат и да се знае како да се препознаат и проверат.

Дигитална самоодбрана – Како да ја прозрете добро „спакуваната“ лага

Овој дел може да го користите како брза рутина секогаш кога ќе најдете на историско тврдење онлајн. Целта е да се создаде мал простор меѓу импулсот и чинот на споделување.

Мини чек-листа

- Кој стои зад објавата (автор/медиум/страница) и која е целта на содржината?
    - Кои се трите проверливи тврдења и каде се доказите (документи, оригинални снимки, примарен извор)?
    - Што недостасува: контекст, хронологија, другата страна, оригинални цитати?
    - Дали јазикот е провокативен (секогаш, никогаш, етикетирање) и дали предизвикува силни емоции?
    - Дали содржината се шири вирално преку скриншоти и групи, без извор?
- AI може да ви помогне да формулирате прашања, да предложи клучни зборови и да понуди резиме, но одговор од AI не е доказ. Доказ е проверен извор, архива, оригинална снимка или кредибилна институција. Манипулацијата со минатото во дигиталните медиуми ретко изгледа како очигледна лага. Почесто изгледа како приказна убаво „спакувана“, со наслов и наратив што прво ги активира вашите емоции, а дури потоа фактите. Вашата моќ не е во тоа да ги знаете сите датуми. Вашата моќ е во тоа да знаете како да ги проверите.

jointhistory.net

Уредник на серијата: Сања Радовиќ